

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXVI

WARSZAWA 2018

NR 1

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)

Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)

Sekretarze Redakcji — Jakub Kosiorek (IAE PAN), Ludmiła Paderewska (IAE PAN)

Członkowie Komitetu — Maria Bogucka (IH PAN), Paweł Dobrowolski (Collegium Civitas, Warszawa), Jarosław Dumanowski (IH UMK), Olga Feytová (AHMP, Praga), Mateusz Goliński (IH UW), Michaela Hrubá (Univerzity v Ústí nad Labem), Andrzej Janeczek (IAE PAN), Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze), Andrzej Klonder (IAE PAN), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW), Jerzy Kruppé (IA UW), Marcin Majewski (IA Uniwersytet Szczeciński), Jerzy Miziołek (IA UW), Jerzy Piech (IH UJ), Jacek Pielat (IH UJK), Bożena Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Raimo Pullat (Tallin University), Wojciech Szymański (IAE PAN), Andrzej Wyrobisz (IHS UW), Jerzy Żywicki (ISP UMCS)

Adres Redakcji:

„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121

Adres strony internetowej: www.iaepan.edu.pl

(zakładka: Wydawnictwa → Kwartalnik Historii Kultury Materialnej)

e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl

tel. 22 620 28 84 w. 146

Wydawca:

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105

e-mail: director@iaepan.edu.pl

tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2017:

Jadwiga Chudziakowa (IA UMK)

Andrzej Klonder (IAE PAN)

Jerzy Urwanowicz (IH i NP Uniwersytet w Białymstoku)

Dorota Żołądź-Strzelczyk (IH UAM)

Skład i łamanie:

Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:

Partner Poligrafia sp. z o.o.

ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 10,5. Papier offset 80 g.

Oddano do składania w lutym 2018 r., druk ukończono

w marcu 2018 r.

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Dagmara Adamska, W sprawie lokalizacji cmentarzy żydowskich na średniowiecznym Śląsku	3
Bożena Popiołek, Kryminalia w księgach sądowych miast Korony jako źródło do badań nad życiem rodzinnym na przełomie XVII i XVIII w.	21
Raimo Pullat, Kultura jedzenia w osiemnastowiecznym Tallinie	33
Amadeusz Szklarz-Habrowski, Topografia szpitala-przytułku działającego przy kaplicy/kościółce św. Barbary w Starej Częstochowie na przełomie XVIII i XIX w.	59
Magdalena Bis, Depozyt przedmiotów metalowych z posesji przy ulicy Szerokiej w Płocku (z ok. połowy XIX–początku XX w.)	75
Rafał Wiktor Kowalczyk, Gospodarczy awans Częstochowy i sosnowiecko-częstochowskiego okręgu przemysłowego w latach 1877–1914	99

RECENZJE

Urszula Świdorska-Włodarczyk, <i>Homo nobilis</i> . Wzorzec szlachcica w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku — Andrzej Klonder	111
--	-----

SPRAWOZDANIA I ZAPISKI

Anna Nierychlewska, <i>Zamki i dwory województwa rawskiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych</i> — Elżbieta Kowalczyk-Heyman	115
Dzieje parafii i kościoła pod wezwaniem Znalezienia Krzyża Świętego w Małym Płocku, red. M. Przytocka — Elżbieta Kowalczyk-Heyman	116
<i>Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku</i> , t. 2: <i>Inwentarze dóbr ziemskich z XVII–XVIII wieku (cz. 2)</i> , wstęp i oprac. Katarzyna Justyniarska-Chojak, Jacek Pielas — Andrzej Klonder	116

KRONIKA NAUKOWA

„Od archeologii Józefa Kostrzewskiego do współczesnych nauk o przeszłości społecznej”, ogólnopolska konferencja naukowa, Poznań, 21–22 września 2017 r. — Adam Kozak	119
--	-----

CONTENTS

STUDIES AND MATERIALS

Dagmara Adamska, On the location of Jewish cemeteries in mediaeval Silesia	3
Bożena Popiołek, Criminal cases in court books of Polish towns as a source for studying the family life of the turn of the 18 th century	21
Raimo Pullat, The culture of eating in eighteenth-century Tallinn	33
Amadeusz Szklarz-Habrowski, The topography of the hospital-poorhouse at St Barbara's church/chapel in Stara Częstochowa at the turn of the 19 th century	59
Magdalena Bis, A metalwork deposit from possession at Szeroka Street in Płock (mid-19 th – early 20 th century)	75
Rafał Wiktor Kowalczyk, The economic advancement of Częstochowa and the Sosnowiec-Częstochowa Industrial Region in the years 1877–1914	99

REVIEWS

Urszula Świdarska-Włodarczyk, <i>Homo nobilis. Wzorzec szlachezca w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku</i> [<i>Homo nobilis. The model nobleman in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th and 17th c.</i>] — Andrzej Klonder	111
---	-----

REPORTS AND NOTES

Anna Nierychlewska, <i>Zamki i dwory województwa rawskiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych</i> [Castles and manors in the voivodship of Rawa in the late Middle Ages and the early-modern period] — Elżbieta Kowalczyk-Heyman	115
<i>Dzieje parafii i kościoła pod wezwaniem Znalezienia Krzyża Świętego w Małym Płocku</i> [The history of the church and parish of the Discovery of the Holy Cross in Mały Płock], edited by M. Przytocka — Elżbieta Kowalczyk-Heyman	116
<i>Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku, t. 2: Inwentarze dóbr ziemskich z XVII–XVIII wieku (cz. 2)</i> [Sources for the history of the nobility of the Sandomierz voivodship, vol. 2, Inventories of estates from the 17 th –18 th c.], edited and introduced by Katarzyna Justyniarska-Chojak and Jacek Pielas — Andrzej Klonder	116

CHRONICLE

“From Józef Kostrzewski's archaeology to contemporary research on societies' past”, a conference in Poznań, 21 st –22 nd September 2017 — Adam Kozak	119
--	-----

Amadeusz Szklarz-Habrowski

Topografia szpitala-przytułku działającego przy kaplicy/kościółce¹ św. Barbary w Starej Częstochowie na przełomie XVIII i XIX w.

I. Wstęp. II. Topografia, zabudowania i posesja szpitalna. III. Zakończenie działalności szpitala. IV. Wezwanie kaplicy/kościółki przyszpitalnego

I. Wstęp

Pierwsza pełna dokumentacja geodezyjno-kartograficzna Częstochowy powstała w latach dwudziestych XIX w. w związku z pracami regulacyjnymi w Starej i Nowej Częstochowie, podjętymi podczas łączenia miast w jednolity organizm administracyjny². Sporządził ją geometra inż. Jan Bernhard, wyznaczony przez Komisję Województwa Kaliskiego do prac pomiarowych³. Część dokumentacji stanowiły plany topograficzne obejmujące Starą Częstochowę⁴, Nową Częstochowę⁵, a także tereny uprawne, oddzielające oba miasta⁶. Pomiarów dokonane

¹ Zob. I. Młodkowska-Przepiórowska, „Sprawozdanie z badań archeologicznych ratowniczych — wykopalskich przeprowadzonych w maju/czerwcu 2015 roku przy zbiegu ulic Nadrzecznej i Jaskrowskiej w Częstochowie”, mpis w zbiorach Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Delegatura w Częstochowie (dalej cyt.: WKZCz), s. [1].

² S. Szymański, *Administracyjne i przestrzenne przeobrażenia Częstochowy w latach 1815–1830*, „Ziemia Częstochowska”, t. 5, 1965, s. 20; E. Sitek, *Rozwój urbanistyczny Częstochowy 1815–1914*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej. Nauki Społeczno-Ekonomiczne”, nr 16 (117), 1981, s. 58.

³ D. Złotkowski, *Bernhard Jan Fryderyk Karol*, [w:] *Słownik biograficzny ziemi częstochowskiej*, t. 1, Częstochowa 1998, s. 21–22.

⁴ Plany miast autorstwa Jana Bernharda zachowały się w kilku wersjach. Starą Częstochowę ukazuje *Plan Sytuacyjny Miasta Starej Częstochowy w Powiecie Częstochowskim Obwodzie Wieluńskim w Województwie Kaliskim sytuowanej* w skali 1:1500 z 1823 r., istniejący w dwóch odmiennych wariantach. Pierwszy znajduje się w Archiwum Głównym Akt Dawnych (dalej cyt.: AGAD), w zesp. 402, pod sygn. 112-10, zrewidowany 10 kwietnia 1827 r. i zatwierdzony 31 lipca 1827 r. przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Duchownych. Zawiera zmiany naniesione w toku dalszej regulacji miasta 2/14 i 3/15 lipca 1847 r., z wykreśleniem nieistniejących obiektów oraz z zaznaczeniem nowo brukowanych i przeznaczonych do brukowania ulic. Plan skorygowany został przez inż. gubernialnego [Franciszka Marcina] Zandrowicza 28 lipca/9 sierpnia 1847 r., nie posiada legendy z objaśnieniami zastosowanych oznaczeń i kolorystyki. Druga wersja planu przechowywana w Archiwum Państwowym w Łodzi (dalej cyt.: APL), zesp. 609, sygn. 184, została zrewidowana 10 kwietnia 1827 r. i zatwierdzona 31 lipca 1827 r. przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Policji. Posiada kompletną legendę uwzględniającą podział własnościowy i typy zabudowań miejskich.

⁵ Nową Częstochowę obrazuje *Plan Sytuacyjny Miasta Nowej Częstochowy wraz z Przedmieściem SS Barbary Powiecie Częstochowskim Obwodzie Wieluńskim w Województwie Kaliskim sytuowanej* w skali 1:1500. Pierwsza wersja planu znajduje się w AGAD, zesp. 402, sygn. 112-7. Drugi egzemplarz przechowuje APL, zesp. 609, sygn. 216. Trzeci pozostaje w posiadaniu Muzeum Częstochowskiego (dalej cyt.: MuzCz), nr inw. M.Cz.III 1108/D.

⁶ Teren oddzielający miasta Starą i Nową Częstochowę przedstawia *Plan Sytuacyjny okazujący Stare i Nowe Miasto Częstochowę tak przez nowo uregulowaną aleję Panny Maryi są połączone* znajdujący się w AGAD, zesp. 402, sygn. 112-8, sporządzony zgodnie z reskrypcją Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji

w latach 1822, 1823 i 1825⁷ usystematyzowały opis gruntów, wykazały posesje, place, ulice oraz zabudowania nieposiadające dotąd jednorodnego oznaczenia. Podczas prac wytyczono nowe posesje, rozebrano opuszczone i bezużyteczne zabudowania, a także dostosowano sieć uliczną do planowanej rewitalizacji i brukowania. Wreszcie — zrewidowano system katastralny, pokrywający się odtąd z przedstawieniami na planach miast.

Pozostałością po pracach regulacyjnych J. Bernharda są również imienne rejestracje właścicieli placów i gruntów użytkowych, zawierające wykaz obiektów publicznych zlokalizowanych na wymierzonych posesjach. Dokumentacja przechowywana jest w Archiwum Państwowym w Łodzi (dalej cyt.: APŁ) i składa się z trzech jednostek archiwalnych — rejestru pomiarowego Starej Częstochowy⁸, rejestru pomiarowego Nowej Częstochowy z przedmieściem św. Barbary i częścią gruntów należących do folwarku Lisiniec w ekonomii Gorzelnia⁹ oraz rekapitulacji gruntów obywateli Nowej Częstochowy¹⁰. Archiwalia te były podstawowym źródłem umożliwiającym określenie położenia szpitala-przytułku św. Barbary.

Kolejnymi ważnymi archiwaliami były rejestracje katastralne z lat 1811–1823, odnalezione w Archiwum Państwowym w Częstochowie (dalej cyt.: APCz), zapisywane w aktach magistratu częstochowskiego¹¹. Sporządzone w celu kontrolowania ściągłości składek odprowadzanych przez mieszczan do Towarzystwa Ogniewego¹², zawierają wykaz posesji wraz z ich atrybucją własnościową lub użytkową.

Połączenie danych kartograficznych z rejestrami katastralnymi i pomiarowymi Starej Częstochowy umożliwiło dokładne, retrospektywne umiejscowienie posesji należącej do szpitala-przytułku i kaplicy/kościółka św. Barbary, równolegle funkcjonujących jeszcze na początku wieku XIX. Ustalenia topograficzne zostały uzupełnione o wiadomości z wcześniejszych wzmianek źródłowych — metrykalnych, notarialnych, wizytacji biskupich, a także badań archeologicznych dotyczących prezentowanego obszaru. Dodatkową pomoc stanowiła nieliczna, zazwyczaj wcześniejsza ikonografia. Uwzględnione zostały również inne źródła, mogące dostarczyć istotnych danych, jak np. dziewiętnastowieczne przewodniki dla jasnogórskich pątników. Pozwoliło to zweryfikować ustalenia poczynione na bazie dokumentacji J. Bernharda.

w 1829 r. oraz *Plan Sytuacyiny Ról do Miasta Nowey Częstochowy używanych*, przechowywany w APŁ, zesp. 609, sygn. 183. Obydwa w skali 1:5000.

⁷ R. Kołodziejczyk, *Na drodze do połączenia Starej i Nowej Częstochowy*, [w:] *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*, t. 2: *W okresie niewoli 1793–1918*, red. R. Kołodziejczyk, Częstochowa 2005, s. 240.

⁸ APŁ, zesp. 1, sygn. 293b, mikr. 121352, *Regestr pomiarowy miasta Starej Częstochowy*, z 1823 r.

⁹ APŁ, zesp. 1, sygn. 293c, mikr. 121353, *Regestr pomiarowy miasta Nowey Częstochowy wraz z przedmieściami św. Barbary specjalnie rozmierzonymi, jak teraz obywatele miasta Nowey Częstochowy używają, jako też i część gruntów do folwarku Lisińca Ekonomii Gorzelnia, należących tak daleko zajętych, jak wspomnieni obywatele tegoż miasta okazali i od rządu do swego ograniczenia życzyć sobie pragną — na miarę nową warszawską 300 pretów kwadr. Na morgę 7½ łokcia ciągłych na pret rachowanych w r. 1823 przez Bernhardt*.

¹⁰ APŁ, zesp. 1, sygn. 293a, mikr. 121351, *Rekapitulacja specjalnie wyrachowanych gruntów każdego w szczególności obywatela, ile posiada w mieście Nowey Częstochowie rozmierzonych na miarę nową warszawską 300 pretów kwadr. Na morgę 7½ łokcia ciągłych na pret rachowanych przez Bernhardt*, z 1823 r.

¹¹ Archiwum Państwowe w Częstochowie (dalej cyt.: APCz), zesp. 1, sygn. 298, *Katastr miasta Starej Częstochowy w obwodzie Wieluńskim województwie Kaliskim 1818*; APCz, zesp. 1, sygn. 257, *Rozkład na zaspokojenie kosztów wynikłych przy otaxowaniu Zabudowań do Towarzystwa Ogniewego w Mieście Starej Częstochowie na właścicieli domów, sporządzony w 1819 r.*, s. 5–17; *Rozkład na zaspokojenie kosztów przy otaxowaniu Zabudowań do Towarzystwa Ogniewego w Mieście Starej Częstochowie wynikłych na właścicieli Domów na mocy Reskryptu Kommissyi Województwa Kaliskiego z dnia 29 Sierpnia 1820 r. Nr 3309/66 z Sierpnia sporządzony*, s. 18–29.

¹² Zob. D. Złotkowski, *Miasta departamentu kaliskiego w okresie Księstwa Warszawskiego (Studium gospodarcze)*, Częstochowa 2001, s. 250–251.

II. Topografia, zabudowania i posesja szpitalna

Szpital-przytułek św. Barbary znajdował się poza obszarem ścisłej zabudowy miejskiej, w północnym kwartale miasta, u wylotu ulic śródmiejskich w kierunku przedmieścia Kule oraz traktu warszawskiego i działoszyńskiego. Na tyły posesji szpitalnej, zajętej przez ogrody, dochodziła polna droga wiodąca ze wsi królewskiej Wyczerp i pobliskiego miasta Mstowa¹³. Zabudowania szpitalne wznosiły się na posesji przy ulicy Nadrzeczej o nr katastralnym 304, rekapitulowanym na nr 340. Dokładne ich usytuowanie wymaga szczegółowej analizy danych źródłowych, zestawionych z aktualnymi odkryciami archeologicznymi.

Badania archeologiczne przeprowadzone w maju i czerwcu 2015 r. przez Iwonę Młodkowską-Przepiórowską odsłoniły fragmenty cmentarza grzebalnego oraz reliktów fundamentów dwóch budynków, będących w najbliższym otoczeniu posesji szpitalnej nr 304. Pierwszy obiekt, o wymiarach ok. 8 × 10 m, orientowany, z prostokątną dobudówką, to bez wątpienia budynek kościoła. Potwierdzają to plany J. Bernharda, na których świątynia figuruje w formie dwóch scalonych z sobą prostokątów — korpusu głównego i absydy, oznaczonych barwą czerwoną/purpurową, zarezerwowaną dla domów murowanych własności kościelnej¹⁴. Są to jedyne zabudowania występujące w granicach posesji 304¹⁵, które z nieznanymi przyczynami w rejestrze regulacyjnym nazwano „kościółkiem św. Ignacego”¹⁶. Drugi odkopany przez archeologów obiekt, trudniejszy do identyfikacji, nie pojawia się na planach i w rejestrach J. Bernharda. Relikty jego fundamentów odnaleziono pod nawierzchnią jezdni obecnej ul. Nadrzeczej, w miejscu, które znajduje się poza granicą obszaru posesji szpitalnej nr 304, od jej strony południowo-zachodniej. Układ jam grobowych otaczających mury umożliwia sprecyzowanie chronologii obiektu. Fundamenty budowli sąsiadują bowiem z grobami w jednakowym, równoległym ułożeniu, na osi północ-południe¹⁷, nie nachodzących na siebie wzajemnie. Budynek zatem nie został postawiony na terenie istniejącego już cmentarza, jak to jest w przypadku „kościółka św. Ignacego”¹⁸, lecz powstał wcześniej lub równoległe z nekropolią. Przypuszczalnie jest to relikwiny pierwotnej, drewnianej kaplicy szpitalnej św. Barbary, fundowanej przez Wojciecha Siekańczyka w 1572 r.

Nie daje to jednak wskazówek co do lokalizacji zabudowań samego domu szpitalnego św. Barbary. Relacje pozostawione przez wizytatorów biskupich wielokrotnie mówią o szpitalu św. Barbary znajdującym się „przy” lub też „w pobliżu” kaplicy tego wezwania¹⁹. Nie oznacza to jednak, iż dom szpitalny przylegał, stykał się lub — jak twierdzi J. Zbudniewek

¹³ Zob. AGAD, zesp. 402, sygn. 340-27, *Kopia Mappy Miasta Starej Częstochowy w Powiecie Częstochowskim w Obwodzie Wieluńskim w Województwie Kaliskim z ułożonej w Roku 1819, wykonana w Roku 1827*.

¹⁴ Zob. legendę na *Planie Sytuacyjnym Miasta Starej Częstochowy...*, APL, zesp. 609, sygn. 184.

¹⁵ Numer posesji 304 nie został odnotowany na planach J. Bernharda. Można go dokładnie wskazać posługując się oznaczeniami naniesionymi na sąsiadujące grunty nr 303/276 oraz nr 305/341. Pomocna jest także kolejność zapisów zastosowana w *Rejestrze pomiarowym Miasta Starej Częstochowy*, APL, zesp. 1, sygn. 293b, s. 25.

¹⁶ APL, zesp. 1, sygn. 293b, *Regestr pomiarowy miasta Starej Częstochowy*, s. 23.

¹⁷ I. Młodkowska-Przepiórowska, „Opracowanie wyników badań archeologicznych ratowniczych na stanowisku miejskim przy zbiegu ulic Nadrzeczej i Jaskrowskiej w Częstochowie”, mpis w zbiorach autorki, s. 4–5.

¹⁸ Tejże, „Sprawozdanie z badań archeologicznych ratowniczych...”, s. [2].

¹⁹ Zob. Wizytacja z 1711 r.: *Hospitale habens annexam ligneam Capellam*, Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (dalej cyt.: AKMKr), sygn. AV-17, s. 29; Wizytacja z 1739 r.: *Hospitale S. Barbarae est etiam circa hanc Ecclesiam*, AKMKr, sygn. AV-26, s. 103; Wizytacja z 1747 r.: *Hospitale alterum S. Barbarae dictum extat circa Capellam ligneam*, AKMKr, sygn. AV-32, s. 390; Wizytacja z 1763 r.: *Hospitale S[an]ctae Barbarae dictum Extat circa Capellam S. Barbarae*, AKMKr, sygn. AV-48, s. 128; Wizytacja z 1782 r.: „Pierwszy [szpital] pod tytułem świętej Barbary [...] przy którym teraz za zezwoleniem Zwierzchności Dyecezalnej ieden z Obywatelów Miasta muruie Kaplicę”, AKMKr, sygn. AV-53, s. 392; Wizytacja 1802 r.: *tertium [Xenodochio seu Hospitale] penes S. Barbaram*, Archiwum Jasnej Góry (dalej cyt.: AJG), sygn. 496, s. 31.

— złączony był z kaplicą²⁰. Brak reliktów innej zabudowy na odkrytym w czasie prac archeologicznych fragmencie cmentarza, sąsiadującym z domniemaną starą kaplicą św. Barbary, może wskazywać, że dom szpitalny znajdował się w znacznym oddaleniu od kaplicy, poza terytorium cmentarza.

Sformułowania używane w wizytacjach kanonicznych oraz archiwaliach przywoływanych przez J. Zbudniewka²¹ wskazują najpewniej na status prawny obiektów szpitalnych, nie zaś na ich geograficzne położenie. Budynki znajdujące się „przy kaplicy”, bądź „złączone z kaplicą” to te, stanowiące część fundacji szpitalnej. Zatem dom dający schronienie podopiecznym przytułku św. Barbary był nie tyle położony w sąsiedztwie kaplicy, co na gruntach stanowiących własność nadaną przez założyciela lub odnowiciela fundacji. Nie można wykluczyć, że w okresie istnienia szpitala-przytułku trwającym ponad 230 lat, jego budynki ulegały przeobrażeniom ze zmianami lokalizacji włącznie. Niemniej jednak musiałyby to być zmiany w granicach posesji należącej do majątku fundacji szpitalnej.

Kolejnym, ważnym wyróżnikiem topografii domu szpitalnego św. Barbary jest położenie „przy moście” nad rzeką, notowane od najstarszego znanego zapisu donacyjnego z 1572 r.²² aż do wizytacji biskupich schyłku XVIII w.²³ Stefan Krakowski w swojej publikacji prezentującej stan opieki medycznej i dobroczynność w siedemnastowiecznej Częstochowie, przywołał szczegółowe zapisy źródłowe, sytuujące zabudowania szpitala św. Barbary „u mostu przy kościele” tegoż wezwania oraz *super fluvium Wartha*²⁴. Niestety, tych wyrywkowo przywołanych zapisów źródłowych nie da się obecnie rozwinąć. Pochodzą one z dawnych archiwaliów parafii św. Zygmunta²⁵, których aktualne miejsce przechowywania nie jest znane²⁶. Pozostałe wzmianki topograficzne, notowane przez wizytatorów biskupich w protokołach wizytacji oraz sumaryszach dokumentów fundacyjnych, informują o położeniu kaplicy/kościółka oraz szpitala św. Barbary względem bliżej nieokreślonego mostu, co dało szerokie pole do interpretacji kolejnym autorom.

W świetle odkryć archeologicznych z 2015 r. nieaktualne stały się hipotezy Jerzego Rajmana²⁷ i Jadwigi Borowskiej-Antoniewicz, umiejscawiające kaplicę i szpital na przedmieściu Zawodzie, u wylotu ul. Mostowej, przy węzłowej przeprawie przez Wartę²⁸. Dalekie od rzeczywistości były także ustalenia Małgorzaty Wilskiej, mówiące o drewnianej kaplicy i szpitalu św. Barbary „koło mostu na Stradomce”²⁹. Autorka błędnie interpretowała twierdzenia Stefana

²⁰ J. Zbudniewek, *Parafia Św. Zygmunta*, [w:] Częstochowa. *Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*, t. 1: *Okres staropolski*, red. F. Kiryk, Częstochowa 2002, s. 236.

²¹ Tamże.

²² *Feria Quinta post Festum Exaltationis S[ancti] Crucis Ibidem Albertus Siekańczyk Pratum jacens circa pontem alias in Zozary Pauperibus Hospitalis in aevum in 2. Extractis Donat*, AJG, sygn. 1514, s. 1.

²³ Wizytacja z 1782 r.: „Pierwszy [szpital] pod tytułem S:Barbary, za miastem w Częstochowie przy Moście”, AKMKr, sygn. AV-53, s. 392.

²⁴ S. Krakowski, *Śłużba zdrowia i dobroczynność w Starej Częstochowie do połowy XVII wieku*, „Archiwum Historii Medycyny”, t. 21, z. 3–4, 1959, s. 182.

²⁵ Zob. S. Krakowski, *Przyczynek do roli archiwów kościelnych w badaniach regionalnych — archiwalia parafii staromiejskiej w Częstochowie*, „Rocznik Łódzki”, t. 4, 1961, s. 51–64.

²⁶ O utrudnionym dostępie do archiwaliów parafii św. Zygmunta pisał już w początkach lat dziewięćdziesiątych J. Gracki, *Dzieje kościoła i szpitala św. Jakuba w Częstochowie (1586–1869)*, „Studia Claromontana”, t. 29, 2011, s. 440, 456, 493.

²⁷ J. Rajman, *Rozwój miasta do połowy XVII wieku*, [w:] Częstochowa. *Dzieje miasta i Klasztoru...*, t. 1, s. 173.

²⁸ Zob. J. Borowska-Antoniewicz, *Urbanistyka i rozwój przestrzenny*, [w:] Częstochowa. *Dzieje miasta i Klasztoru...*, t. 1, s. 470.

²⁹ M. Wilska, *Częstochowa*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2 (Komentarz, indeksy), red. H. Rutkowski, Warszawa 2008, s. 234.

Krakowskiego, upatrującego przytułku św. Barbary „za mostem u wylotu drogi Krakowskiej”³⁰. Z planu poglądowego dołączonego do publikacji S. Krakowskiego, istotnie można wnioskować o istnieniu jednego mostu na trakcie krakowskim, przechodzącego właśnie przez rzekę Stradomkę. Rzeka płynąca wówczas daleko poza zurbanizowanym obszarem miasta, topograficznie bliższa była zabudowaniom klasztoru nowicjackiego św. Barbary, w osadzie pod Nową Częstochową, niż kaplicy tego wezwania w Starej Częstochowie. Obydwie, błędne lokalizacje szpitala zdeformowały kształt map rekonstruujących historyczny układ miasta, opracowanych przez wymienione autorki³¹.

Dużą intuicją wykazał się z kolei autor popularno-naukowego wydawnictwa albumowego o dziejach urbanistyki i architektury Częstochowy — Juliusz Braun. W drugim wydaniu swojej książki zaprezentował schemat układu miasta lokacyjnego, zawierający oznaczenie przypuszczalnego położenia kościoła św. Barbary³². Wskazanie północnego krańca miasta, na wysokości traktu wieluńskiego³³ (obecnie okolice ul. Krótkiej), przechodzącego w tzw. rynek warszawski (obecny pl. Bohaterów Getta), okazało się najbliższe aktualnym ustaleniom. Swoją koncepcję autor sformułował nanosząc zapewne położenie kościoła św. Barbary, zaczerpnięte ze sztychu J.A. Gorczyzna z XVII w.³⁴, na odtworzoną sieć dróg, wychodzących z miasta w kierunku zachodnim. Propozycja J. Brauna spełniała też pozostałe, podawane w źródłach opisy lokalizacji kościoła — budynek znajduje się tu poza obszarem pierwotnej zabudowy miejskiej (*post civitatem*), przy moście nad strumykiem wpływającym do Warty, u wylotu północnego odcinka traktu krakowskiego.

Kontrowersyjną wizję lokalizacji zabudowań szpitala-przytułku oraz kaplicy/kościoła św. Barbary zaprezentowały autorki *Katalogu zabytków sztuki* miasta Częstochowy. Chcąc pogodzić twierdzenia lokalizujące zakład opiekuńczy przy moście na Stradomce, z odmiennymi ustaleniami wskazującymi istnienie kaplicy-kościoła przy rynku warszawskim, Ewa Smulikowska i Zofia Rozanow postanowiły rozdzielić oba obiekty. Według badaczek kościółek św. Barbary znajdował się na północy miasta, w okolicach obecnego pl. Bohaterów Getta, zaś przytułek z własną kaplicą tego samego wezwania (byłby to już trzeci w parafii budynek sakralny p.w. św. Barbary) — na południu za mostem na Stradomce³⁵. Możliwość tę zdecydowanie wykluczają protokoły pozostałe po wizytacjach kościelnych parafii częstochowskiej, gdzie każdorazowo jest mowa o jednej przyszpitalnej kaplicy/kościółce św. Barbary. Również odnalezione przeze mnie adnotacje w rejestrach katastralnych o „pustej posesji szpitalnej”³⁶ oraz zapisy o „kościółku

³⁰ S. Krakowski sytuował przytułek św. Barbary „za mostem u wylotu drogi Krakowskiej”. Na mapie dołączonej do publikacji oznaczył Trakt Krakowski z mostem na rzece Stradomce, por. S. Krakowski, *Stara Częstochowa. Studia nad genezą, ustrojem i strukturą ludnościową i gospodarczą Częstochowy (1220–1655)*, Częstochowa 1948, s. 140. Dekadę później opublikował wzmianki źródłowe odnalezione w archiwaliach parafii św. Zygmunta, mówiące o szpitalu św. Barbary istniejącym przy moście nad Wartą.

³¹ Zob. M. Wilska, *Częstochowa w drugiej połowie XVI w.*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1: (Mapy, plany), red. H. Rutkowski, Warszawa 2008; J. Borowska-Antoniewicz, *Urbanistyka i rozwój przestrzenny*, s. 450.

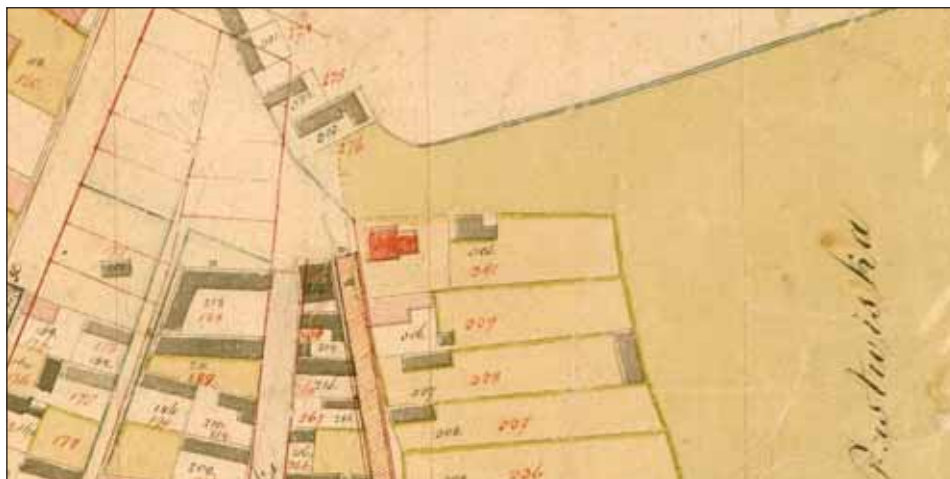
³² J. Braun, *Częstochowa, urbanistyka i architektura*, Warszawa 1977, s. 24.

³³ Tamże, s. 30.

³⁴ Wykorzystanie sztychu J.A. Gorczyzna *Obleżenie Jasnej Góry przez Szwedów w 1655 r.*, pochodzącego ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie (dalej cyt.: MNKr), jest szczególnie istotne w badaniach nad dziejami i architekturą szpitala-przytułku oraz kaplicy/kościoła św. Barbary, sztych zawiera bowiem jedyne, hipotetyczne przedstawienie budynków tego zakładu opiekuńczego.

³⁵ *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria Nowa*, t. 6: *Miasto Częstochowa*, cz. 1: *Stare i Nowe Miasto, Częstochówka i przedmieścia*, red. Z. Rozanow, E. Smulikowska, Warszawa 1995, s. 1.

³⁶ APCz, zesp. 1, sygn. 298, *Katastr Miasta Starej Częstochowy w Obwodzie Wieluńskim Województwie Kaliskim 1818*, s. 79.

Ryc. 1. Fragment planu J. Bernharda z 1823 r. z posesją szpitala-przytułku św. Barbary (z nienaniesionym) nr 304. Oryginał w AGAD, zesp. 402, sygn. 112-10

Fig. 1. A fragment of J. Bernhard's plan from 1823, with the plot of St Barbara's hospital-poorhouse no. 304 (not marked). The original in AGAD (the Central Archives of Historical Records), set 402, catalogue no. 112-10

z cmentarzem³⁷ z wykazu regulacyjnego J. Bernharda, wskazują na jedną — tę samą działkę nr 304 przy ul. Nadrzecznej.

Znając położenie zabudowań sakralnych sąsiadujących z domem szpitalnym św. Barbary, należałoby szukać mostu na rzece znajdującej się w najbliższym sąsiedztwie posesji nr 304. Plan J. Bernharda przechowywany w AGAD, prócz głównego biegu rzeki Warty, omijającego północny kwartał miasta, nie uwidacznia innych ciągów wodnych na tej wysokości (ryc. 1). Jednak druga wersja tego planu, w zbiorach APŁ, posiada odrębne oznaczenie cieków wodnych, płynących z północnego zachodu w stronę głównego nurtu Warty (ryc. 2).

Potwierdzeniem istnienia północnego dopływu Warty, graniczącego z posesją szpitalną, jest treść ukazującej go mapy Feliksa Chądzińskiego³⁸ oraz Mapa topograficzna okolic Częstochowy z początku XIX w.³⁹ Rzeka pojawia się także na siedemnastowiecznej ikonografii, ilustrującej natarcie Szwedów na Jasną Górę (ryc. 3). Wypływająca z rejonu nowoczęstochowskiego rynku struga opływa Starą Częstochowę od północy (w miejscu obecnej al. Jana Pawła II), po czym skręca na południe, uchodząc do Warty. Główny nurt rzeczki biegnie przez łąki i pastwiska mieszczące, na tyłach posesji leżących przy rynku warszawskim i ul. Nadrzecznej.

Strumień przekraczają dwa niewielkie, drewniane mosty. Pierwszy stoi na głównej drodze wylotowej z miasta ku północy⁴⁰ (figuruje również na planie J. Bernharda), drugi zaś na trakcie biegnącym z rynku warszawskiego, polną drogą do wsi Wyczerp, Jaskrowa i miasta Mstowa (nie ukazany przez J. Bernharda). Tenże mostek jest częścią traktu bezpośrednio graniczącego z posesją szpitalną nr 304/341 i istniejącą na niej kaplicą/kościółem św. Barbary. Niewyjaśniona

³⁷ APŁ, zesp. 1, sygn. 293b, *Regestr pomiarowy miasta Starej Częstochowy*, s. 23.

³⁸ AGAD, zesp. 402, sygn. 340-27, *Kopia Mappy Miasta Starej Częstochowy w Powiecie Częstochowskim w Obwodzie Wieluńskim w Województwie Kaliskim z ułożonej w Roku 1819, wykonana w Roku 1827*.

³⁹ J. Borowska-Antoniewicz, *W sprawie wizji staromiejskiego rynku w Częstochowie*, „Ziemia Częstochowska”, t. 36, 2009, s. 143.

⁴⁰ Za mostem rozwidlającej się w „Droge do Działoszyna” i „Trakt Warszawski”.

Ryc. 2. Fragment planu J. Bernharda z 1823 r. z posesją szpitala-przytułku św. Barbary (z niananiesionym) nr 304. Oryginał w Archiwum Państwowym w Łodzi, zesp. 609, sygn. 184

Fig. 2. A fragment of J. Bernhard's plan from 1823, with the plot of St Barbara's hospital-poorhouse no. 304 (not marked). The original in The State Archive in Łódź, set 609, catalogue no. 184

pozostaje nadal kwestia nazwy strumienia płynącego za posesją szpitalną, bowiem żadne z przytoczonych powyżej źródeł nie zawiera takiego wyszczególnienia.

Tymczasem wśród zapisów testamentowych dokonywanych przez mieszczan częstochowskich na początku XIX w., można odnaleźć kilka określeń odnoszących się do terenów nadrzecznych — pól, łąk, ogrodów, które występowały w pobliżu kaplicy/kościółka św. Barbary. Testament Jakuba Wrońskiego sporządzony w 1812 r. wspomina np. o „kawałku łączki za Kościółkiem Świętej Barbary, nad rzeką Szeroką znajdujący się”⁴¹, zapisanym na rzecz siostr i bratanków testatora. W kolejnym roku, mieszkająca nieopodal J. Wrońskiego Gertruda Przypkowska zapisała swoim liczny dzieciom „łączkę przy Starych Mostach”⁴².

Bezpośrednio za posesją szpitalną istniała zatem rzeczka nazywana Szeroką. Znajdowały się na niej przeprawy, być może kładki lub niewielkie mostki, które umożliwiały funkcjonowanie polnej drogi prowadzącej w stronę wsi Wyczerp, Jaskrowa i m. Mstowa, wyraźnie widocznej na przywoływanych źródłach. Najpewniej w okresie sporządzania wymienionych testamentów, po pustoszącej miasto wojnie 1809 r., mosty te uległy zniszczeniu, a drogi do nich prowadzące podupadły. Zniszczenia wojenne były poważne i utrzymywały się latami⁴³, skoro jeszcze w roku 1823 na planach J. Bernharda nie ma śladu po przeprawie i trakcie jaskrowskim⁴⁴. Niemniej droga przebiegająca nieopodal posesji szpitalnej, wiodąca z rynku warszawskiego na wschód, nie zanikła i nie została również zajęta przez zabudowę. Na kartografii miejską po-

⁴¹ D. Złotkowski, „Wiedząc dobrze to z wyroków Boga Najwyższego, iż kto się rodzi, umierać musi”. *Testamenty z pierwszej połowy XIX wieku w świetle akt notariuszy częstochowskich. Część I*, Częstochowa 2005, s. 96.

⁴² Tamże, s. 121.

⁴³ Zob. D. Złotkowski, *Skutki wojny 1809 roku dla miast Nowej i Starej Częstochowy*, [w:] *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru...*, t. 2, s. 32.

⁴⁴ Zob. Opis miasta Starej Częstochowy z 1818 r.: „Na Trakcie głównym Krakowskim potrzebna Grobla konieczney reparacyi, gdyż grozi tak dalece niebezpieczeństwem, że przy wylewach wody i ślisgawicy furmani przejeżdżający z solą mieli już takie przypadku, że się już w rzece Warcie topili. Wszystkie mosty w granicach miasta muszą być na nowo wystawione”, APL, zesp. 1, sygn. 225, s. 7–8.

Ryc. 3. Szpital-przytułek św. Barbary (kolor zielony), kościół (kolor czerwony) oraz teren przykościelnego cmentarza (kolor pomarańczowy), oznaczone na fragmencie sztychu J.A. Gorczyzna z 1655 r. Oryginał w Muzeum Narodowym w Krakowie

Fig. 3. St Barbara's hospital-poorhouse (green), church (red) and cemetery (orange), marked in a fragment of J.A. Gorczyzna's etching from 1655. The original in the National Museum in Cracow

wróciła w latach siedemdziesiątych XIX w. (ryc. 4) pod nazwą ul. Koszarowej⁴⁵. Obecnie w tym miejscu istnieje ul. Jaskrowska, symbolicznie nawiązująca nazwą do kierunku, który przez stulecia wyznaczała.

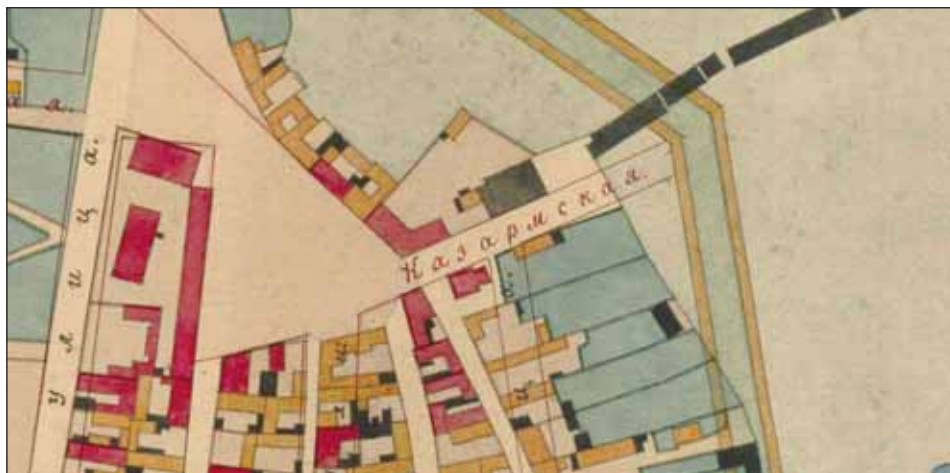
Testamentowe określenia sytuujące przyszpitalny kościół św. Barbary przy „Starych Mostach” nad „rzeką Szeroką” nabierają czytelnego znaczenia, zwłaszcza za sprawą planu geometry Marcina Germana z 1748 r.⁴⁶ To unikatowe i niewykorzystane dotąd źródło⁴⁷ daje cenny obraz topograficzny i urbanistyczny osiemnastowiecznej Częstochowy wraz z jej najbliższą okolicą. Plan zachowany w formie wierzytelnej kopii, przerysowanej przez S. Krajkowskiego w 1889 r. (ryc. 5), stanowi jedyne tak rozległe przedstawienie miasta, obejmujące teren szpitala i kościoła św. Barbary. Jest to także źródło, na którym wyraźnie utrwalono cechy topograficzne okolic analizowanej posesji. Choć proporcje planu są zaburzone, a ukazane na nim obiekty często przybierają szablonowe kształty, nie utrudniło to wskazania miejsc zdefiniowanych określeniami zawartymi w testamentach Jakuba Wrońskiego i Gertrudy Przypkowskiej.

Identyfikacja samego budynku kościelnego nie przysparza większych kłopotów, gdyż jego cechy architektoniczne oddano w sposób zbliżony do znanego, siedemnastowiecznego sztychu J.A. Gorczyzna. Świątynia na planie M. Germana także jest orientowana, jednonawowa, kształtem zbliżona do wydłużonego prostokąta. Ma dwuspadowy dach, pośrodku którego

⁴⁵ APŁ, zesp. 609, sygn. 219, [Plan m-ta Częstochowy z 1877 r.].

⁴⁶ AJG, brak sygn., *Wierzytelna kopja planu miasta Częstochowy z planu sporządzonego w roku 1748 przez Marcina Germana — przerysował w roku 1889 w miesiącu grudniu S. Krajkowski*, 1889.

⁴⁷ Za udostępnienie kopii planu serdeczne podziękowania składam Państwu Iwonię Młodkowskiej-Przepiórowskiej i Zbigniewowi Przepiórowskiemu.

Ryc. 4. Fragment planu m. Częstochowy z 1877 r. z dawną posesją szpitala-przytułku św. Barbary. Oryginał w Archiwum Państwowym w Łodzi, zesp. 609, sygn. 219

Fig. 4. A fragment of a street plan of Częstochowa from 1877, showing the former plot of St Barbara's hospital-poorhouse. The original in The State Archive in Łódź, set 609, catalogue no. 219

znajduje się niewielka sygnaturka zwieńczona krzyżem. W ścianie korpusu nawowego występują trzy okna z półkolistymi zwieńczeniami. Przestrzeń otaczająca budynek kościoła nie została oznaczona, co potwierdzałoby istnienie tam przyświątynnego cmentarza św. Barbary. Na planie trudno także wskazać, który z okolicznych budynków zajmowany był przez dom szpitalny (ryc. 5).

Z planu M. Germana wynika, że na tyłach kościoła św. Barbary, w pobliżu strumyka uchodzącego od północy do Warty (nazwanego tu „Rowem przez Ogrody i Łąki Miejskie”), znajdowały się również trzy odnogi meandrującej Warty. Płynące w niewielkim oddaleniu cieków wodnych, zespalające się zapewne w okresie wylewów, tworzyć musiały najszerszy odcinek przepływającej przez Starą Częstochowę rzeki. Z tym zjawiskiem należy wiązać etymologię nazwy „rzeka Szeroka”, używanej przez miejscową ludność do określania terenów leżących na wschód od kościoła i szpitala św. Barbary.

W świetle planu z 1748 r. jasne stały się również przyczyny powstania nazwy „Stare Mosty”, sytuującego łąki za kościołem i szpitalem św. Barbary. Most na rzece Warcie, przy którym Wojciech Siekańczyk wystawił szpital, był wedle planu M. Germana częścią rozległej przeprawy łączącej Starą Częstochowę z przedmieściem Zawodzie i dalej — z drogą w stronę Jaskrowa i miasta Mstowa. Ten odcinek drogi, liczący ok. 1,5 km, obsługiwać musiały co najmniej trzy przeprawy mostowe — odrębne dla każdego przekraczanego koryta rzeki. W skład tego zbioru wchodziła także kładka nad strumykiem uchodzącym do Warty od północy, przepływającym za posesją szpitalną. Zapewne podmokłe odcinki drogi leżące pomiędzy mostami zabudowano niskimi drewnianymi pomostami, ułatwiającymi przedostanie się przez mokradła. Całość tworzyła rozległą konstrukcję przypominającą jeden most, którą utrwalono na planie M. Germana pod nazwą „Most od Miasta”.

W czasach, gdy Gertruda Przyppowska zapisywała łączkę przy owych „Starych Mostach”, konstrukcja sąsiadująca z kościołem św. Barbary przestała istnieć spalona podczas działań wojennych w roku 1809 lub straciła swoją dotychczasową funkcję. U wylotu ul. Mostowej, bliżej rynku staromiejskiego, znajdowała się bowiem nowa przeprawa, stanowiąca aż do lat

Ryc. 5. Fragment planu m. Częstochowy M. Germana z 1748 r. (wg wierzytelnej kopii S. Krajковского z 1889 r.), z przyszpitalnym kościołem św. Barbary oraz mostami na Warcie, widzianymi od północy. Oryginał w Archiwum klasztoru Jasna Góra, brak sygn.

Fig. 5. A fragment of M. German's street plan of Częstochowa from 1748 (after an authenticated copy made by S. Krajkowski in 1889), showing St Barbara's church and the bridges over the Warta (viewed from the north). The original in AJG (the Archive of the Jasna Góra Monastery), no catalogue no.

siedemdziesiątych XIX w. główne połączenie Starej Częstochowy z przedmieściem Zawodzie. Ten stan wyjaśnia, dlaczego mieszkańcy miasta nazywali tereny leżące za kościołem św. Barbary „Starymi Mostami”.

Duże znaczenie przy wskazywaniu rozmiarów i zasięgu gruntu z domem szpitalnym św. Barbary ma określenie jego sąsiedztwa. Od północnego zachodu teren znajdował się w pobliżu posesji nr 303/276, należącej do Jana Witkowskiego (zm. w 1818 r.)⁴⁸, następnie jego córki Petroneli i zięcia Macieja Lipiarza/Lipskiego/Lipińskiego⁴⁹. Od południa posesja graniczyła z posiadłością szewca Łukasza Pisiewicza, nr 306/339, z okazałym murowanym domem oraz drewnianymi chlewem i stodołą. Od wschodu posesja szpitalna przylegała do działki nr 305/341, z zabudowaniami będącymi własnością Sebastiana Wrońskiego.

Mapa ułożona w 1819 r. przez Feliksa Chądzyńskiego ukazuje grunt z domem rzeźnika Sebastiana Wrońskiego oraz parcelę szpitalną jako jeden integralny obszar, nieobjęty opisem numerycznym posesji⁵⁰ (ryc. 6). Także rejestry opłat Towarzystwa Ogniwego z lat 1819 i 1820⁵¹, nie zawierające adnotacji o gruntach przytułku, wymieniają nazwisko Sebastiana Wrońskiego pod szpitalnym numerem posesji 304. Nasuwa się przypuszczenie, że parcela należąca do Se-

⁴⁸ AACz, sygn. KM 3453, rok 1818, akt 99-zg-chrz, k. 33.

⁴⁹ AACz, sygn. KM 3323, rok 1810, akt 72-za-chrz, s. 103–104.

⁵⁰ Zob. AGAD, zesp. 402, sygn. 340-27. Ponieważ mapa posługuje się inną numeracją gruntów niż ta stosowana w rejestrach katastralnych, wykazach reglacyjnych J. Bernharda i taryfach Towarzystwa Ogniwego, nie można na jej podstawie wskazać granic obszaru obejmującego posesję szpitalną nr 304/340.

⁵¹ APCz, zesp. 1, sygn. 257, *Rozkład na zaspokojenie Kosztów...*, s. 12–13; *Rozkład na zaspokojenie kosztów przy otaxowaniu Zabudowań do Towarzystwa Ogniwego w Mieście Starej Częstochowie...*, s. 25–26.

Ryc. 6. Fragment mapy F. Chądzyńskiego z 1819 r. z posesją szpitala-przytułku św. Barbary oraz rzeczką uchodzącą od północy do Warty. Oryginał w AGAD, zesp. 402, sygn. 340-27

Fig. 6. A fragment of F. Chądzyński's map from 1819, showing the plot of St Barbara's hospital poorhouse and a stream flowing into the Warta from the north. The original in AGAD (the Central Archives of Historical Records), set 402, catalogue no. 340-27

bastiana Wrońskiego mogła być pierwotnie częścią posesji szpitalnej. Jej lokalizacja ściśle odpowiada ustalonym tu kryteriom topograficznym domu szpitalnego, znajdowała się bowiem na peryferiach zabudowy miejskiej, na tyłach kaplicy/kościółka św. Barbary przy przeprawie mostowej przez rzeczkę — północny dopływ Warty, ulokowana poza obszarem cmentarza przyszpitalnego⁵².

W 1818 r. Sebastian Wroński posiadał tam niewielki drewniany domek kryty słomą, o wymiarach ok. 7,5 m długości na 7 m szerokości, wysoki na ok. 3 m⁵³, wyceniony przez Towarzystwo Ogniove na sumę 300 zł. Nie wydaje się, aby ten skromny, wolnostojący budynek służył zamożnemu rzemieślnikowi i jego rodzinie jako miejsce zamieszkania⁵⁴. Nieruchomość przy ul. Senatorskiej (Warszawskiej tylnej) nr 173, gdzie Wrońscy mieli murowany dom z zapleczem gospodarczym — drewnianą wozownią, stodołą oraz chlewem⁵⁵, ubezpieczony w Towarzystwie Ogniowym na sumę 4350 zł., z pewnością dawał możliwość życia i pracy w dogodniejszych warunkach. Być może zabudowania należące do S. Wrońskiego na przykościelnej posesji nr 305/341 były budynkiem dawnego domu szpitalnego lub zostały postawione w miejscu jego dawnej egzystencji? Jak podaje wizytacja komisarza M. Siemieńskiego z 1802 r., dom szpitalny św. Barbary również zbudowano z drewna o starej konstrukcji, niewielkich wymiarach, z jedną izbą i sienią, mogącymi pomieścić pięć osób⁵⁶. Próbując

⁵² Nieznany jest dokładny zasięg cmentarza przy kaplicy i kościółku św. Barbary. Jego znaczny fragment, obejmujący ok. 190 grobów i kilku ossuariów, odsłonięty został podczas wykopalisk w 2015 r. Główne skupisko pochówków znajdowało się po zachodniej i północnej stronie fundamentów dwóch odkopanych budowli, por. I. Młodkowska-Przepiórowska, „Sprawozdanie z badań...”, s. [2], [4].

⁵³ APCz, zesp. 1, sygn. 298, *Katastr Miasta Starej Częstochowy w Obwodzie Wieluńskim Województwie Kaliskim 1818*, s. 81.

⁵⁴ Zaprzecza temu akt zgonu Sebastiana Wrońskiego, w którym podano, że miejscem śmierci rzemieślnika był dom nr 305.

⁵⁵ APCz, zesp. 1, sygn. 298, *Katastr Miasta Starej Częstochowy...*, s. 65.

⁵⁶ Wizytacja 1802 r.: *Domus Hospitalis lignea vetus cum uno hyppocausto et atrio. Nunc in Hospitali praedicto manet pauperes quinque: viri duo et anus tres*, AJG, sygn. 496, s. 5.

łączyć losy poszpitalnej parceli z nieruchomościami pozostającymi w rękach Sebastiana Wrońskiego, nie należy zapominać o łące znajdującej się w najbliższej okolicy, będącej własnością mieszczanina od 1812 r., usytuowanej „za Kościółkiem Świętej Barbary, nad rzeką Szeroką”, będącej częścią spadku po jego stryju — Jakubie Wrońskim.

Rok później, z chwilą zawarcia związku małżeńskiego przez Sebastiana Wrońskiego z Agnieszką Włosińską z Pisiów/Pisiewiczów⁵⁷, w rękach rodziny znalazł się plac budowlany za kościółkiem św. Barbary nr 305/341. Pierwszy mąż Agnieszki Wrońskiej — majster kunsztu szewskiego, Franciszek Włosiński (zm. w 1813 r.) wraz z żoną zakupił działkę od swojej teściowej⁵⁸, Gertrudy z Pryczyńskich⁵⁹ Pisiewiczowej (zm. w 1808 r.⁶⁰). Sąsiednia posesja (o nr 306/339) należała już do rodzzonego brata Agnieszki z Pisiewiczów Wrońskiej — Łukasza. Pisiewiczowie musieli rozparcelować grunt, który w 1799 r. w posagu wniosła Tekla Przypkowska, poślubiając Łukasza Pisiewicza⁶¹. Rekonstrukcja położenia szpitala św. Barbary, bazująca na analizie transakcji własnościowych, wymaga odrębnej, pogłębionej kwerendy w aktach kancelarii notarialnych, metrykaliach parafii św. Zygmunta oraz fragmentach ocalałych ksiąg miejskich⁶².

Nie ulega przy tym wątpliwości, że w roku 1791 schronienie czterem podopiecznym szpitala-przytułku św. Barbary dawał dom sąsiadujący z posesją należącą właśnie do rodziny Przypkowskich. Spis ludności przeprowadzony w parafii częstochowskiej przez komisję porządkową cywilno-wojskową zaświadcza, że Konstanty i Gertruda Przypkowscy wraz z czwórką dzieci (w tym późniejszą Teklą Pisiewiczową)⁶³ zajmowali dom, którego numer następował po numerze „Szytala”⁶⁴. Zapis wskazuje na sąsiedztwo posesji szpitalnych z nieruchomościami rodziny Przypkowskich, trwające co najmniej 20 lat.

III. Zakończenie działalności szpitala

Prezentacja ostatniego etapu działalności szpitala-przytułku św. Barbary, przypadającego na przełom XVIII i XIX wieku, wymaga zdefiniowania znaczeń ukrytych pod nieostrymi pojęciami „zakończenia działalności” oraz „upadku” szpitali-przytułków. Określenia te dotyczą bowiem co najmniej dwóch, odmiennych form zaniku takich instytucji. Po pierwsze — oznaczać mogą brak środków finansowych, uniemożliwiający utrzymanie podopiecznych oraz konserwację zabudowań, co prowadziło do zmiany funkcji budynków szpitalnych lub przejęcia ich przez nowego właściciela⁶⁵. Po drugie — zniszczenie budynków szpitalnych spowodowane np. klęskami żywiołowymi, działaniami wojennymi lub brakiem modernizacji. Brak

⁵⁷ AACz, sygn. KM 3328, rok 1813, akt 113-za, s. 153–154.

⁵⁸ D. Ziótkowski, „Wiedząc dobrze to z wyroków Boga Najwyższego...”, s. 98.

⁵⁹ AACz, sygn. KM 3342, rok 1807, k. 347.

⁶⁰ AACz, sygn. KM 3443, rok 1808, akt 181-chrz-ż, s.74–75.

⁶¹ AACz, sygn. KM 3318, rok 1799, k. 30v.

⁶² Zob. F. Sobalski, *Dawne archiwum miejskie Częstochowy*, Częstochowa 2005, s. 20; T.A. Nowak, *Częstochowa i jej mieszkańcy w świetle wypisów z najstarszej księgi wójtowskiej Częstochowy z lat 1582–1605*, „Ziemia Częstochowska”, t. 43, 2008, s. 49–51.

⁶³ Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej cyt.: ANK), zesp. 29/30 sygn. 47, *Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego. Komisja Porządkowa powiatów ksiąskiego i lelowskiego. Parafia Częstochowa*, s. 444.

⁶⁴ Po numerze 71 przyporządkowanym zabudowaniom należącym do Antoniego i Rozalii Wolnych, z niewiadomych przyczyn zaprzestano zapisywać numery kolejnych domów. Nie wiadomo, czy numeracja używana w spisach ludności parafii staroczęstochowskiej była równoznaczna z numeracją używaną przez miasto w tamtym czasie.

⁶⁵ Por. R. Eysymontt, *Średniowieczny szpital pw. św. Macieja we Wrocławiu*, „Quart. Kwartalnik Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego”, nr 4 (10), 2008, s. 19.

siedziby szpitala nie musiał jednak oznaczać końca jego istnienia. Ta trudna sytuacja, która uniemożliwiła przyjęcie nowych podopiecznych⁶⁶, często zmuszała zarządcę do zapewnienia pensjonariuszom nowego lokum. Jeśli nie znalazł się chętny darczyńca, legujący nieruchomości lub fundujący jego odbudowę, uciekano się do prób konsolidacji istniejących szpitali. Pensjonariuszy ze zniszczonego domu dokwaterowywano do innych obiektów, pozostających w majątku zarządcy. Przypadek domu szpitalnego św. Barbary pokazuje, że utrata siedziby szpitala nie przyniosła zupełnego kresu jego działalności opiekuńczej.

Mylił się Stefan Krakowski twierdząc, że dom szpitalny św. Barbary przestał istnieć, strawiony pożarem w ostatnich latach wieku XVIII⁶⁷. Zaprzeczają temu akta wizytacji parafialnej dokonanej przez komisarza M. Siemińskiego w 1802 r., zawierające pełny opis nieruchomości należących do placówki. Mowa jest tam o starym, drewnianym domu szpitalnym ufundowanym w 1572 r., w pobliżu miasta Starej Częstochowy, zamieszkiwanym przez pięcioro ubogich, przy którym jest kaplica murowana⁶⁸.

Trudniej ustosunkować się do przypuszczeń wskazujących kres istnienia domu szpitalnego w roku 1809. Wtedy bowiem działalność szpitala miała przerwać pożoga miasta, wzniesiona przez wojska austriackie 11 maja 1809 r.⁶⁹ O wydarzeniu tym informuje akt wizytacji dziekańskiej parafii częstochowskiej z 1820 r.: „w Mieście Starej Częstochowy exystował Dom Szpitalny dla Ubogich, ten jednak roku 1809 przez pożar ognia zniszczony został i dotąd dla szczupłości funduszu wystawiony nie iest”⁷⁰. Taki scenariusz wydarzeń połowicznie potwierdza opis miasta sporządzony przez burmistrza A. Tolińskiego w 1818 r., w którym wymieniono dwa spustoszone kościoły przyszpitalne — św. Barbary i św. Jakuba „od Kampanij Austriackiej w Roku 1809 spalone”⁷¹.

Tymczasem na podstawie analizy metrykaliów parafii św. Zygmunta należy wnioskować, że ten najstarszy staroczęstochowski przytułek działał jeszcze w 1811 r. Zmarła w nim wówczas ostatnia pensjonariuszka, odnotowana w parafialnych rejestrach zgonów — Marianna Nowakowska⁷², wdowa po służebnym i żebraku tego zakładu⁷³. Zapis metrykalny zawiera znaczący błąd — sformułowanie „umarła w Szpitalu Częstochowskim” przemianowano na „umarła w Domu”. Pomyłka ta wobec zaistniałych wątpliwości może być nieprzypadkowa, sygnalizująca zmianę siedziby przytułku św. Barbary na zastępcze, być może prywatne lokum. Cezurę roku 1811 r. podaje także Franciszek Sobalski, nie odnosząc jej niestety do żadnego źródła⁷⁴.

Niemniej w myśl początkowego rozróżnienia nie należy tu mówić o pełnym skasowaniu fundacji należącej do spalonego domu szpitalnego św. Barbary. W 1814 r. fundusz szpitalny uległ komunalizacji, a jego opiekunem stał się burmistrz Starej Częstochowy⁷⁵. W roku 1818

⁶⁶ Za podstawę funkcjonowania fundacji szpitalnych wielu autorów uważa istnienie przeznaczonego dla ich podopiecznych, odrębnego domu mieszkalnego, zob. R. Markiewicz, *Szpital i przytułek w Grabowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, nr 104, 2015, s. 157.

⁶⁷ S. Krakowski, *Stara Częstochowa. Studia nad genezą...*, s. 141.

⁶⁸ Wizytacja 1802 r.: *Primum [Hospitale] sub titulo S. Barbarae prope Oppidum Vetro Częstochova circa annum 1572 fundatum, ad quod est Capella Murata; Domus Hospitalis lignea vetus; Nunc in Hospitali praedito manent pauperes quinque*, AJG, sygn. 496, s. 5.

⁶⁹ Zob. D. Złotkowski, *Skutki wojny 1809 roku dla miast Nowej i Starej Częstochowy*, s. 32.

⁷⁰ AACz, sygn. KK 146, *Akta Konsystorza Foralnego Piotrkowskiego dotyczące się kościoła filialnego Imienia Maryi w Częstochowie*, s. 9v.

⁷¹ APL, zesp. 1, sygn. 225, *Akta w przedmiocie opisu m. Starej Częstochowy*, s. 15.

⁷² AACz, sygn. KM 3445, rok 1811, akt 410-chrz, s. 148.

⁷³ Tamże, akt 11-chrz, s. 4.

⁷⁴ F. Sobalski, *Szkice i materiały z dziejów Częstochowy*, „Ziemia Częstochowska”, t. 4, 1961, s. 112.

⁷⁵ AACz, sygn. KK 146, *Akta Konsystorza Foralnego...*, s. 9v.

z funduszu utrzymywano aż ośmiu ubogich, dysponując zaledwie 34 zł dochodu⁷⁶. W 1820 r. dzierżawa dwóch łąk i jednego ogrodu, stanowiących uposażenie dawnego szpitala, przynosiła rocznie jedynie 41 zł i 15 gr i wpływała do kasy miejskiej⁷⁷.

Nieruchomości pozostające przy starożytochowskich fundacjach szpitalnych zostały scalone w fundusz szpitalny, zasilany nowymi darowiznami w formie legacji testamentowych i zbiorów pieniężnych. W 1804 r. Kamera Kaliska przeprowadziła kolektę na rzecz restauracji szpitala miejskiego w Starej Częstochowie, podczas której zebrano 100 talarów. Jeszcze w 1818 r. suma znajdowała się w Kasie Ekonomicznej miasta jako depozyt⁷⁸.

IV. Wezwanie kaplicy/kościół przyszpitalnego.

Nierozwiązany pozostaje problem wezwania kościoła św. Barbary, notowanego na posesji poszpitalnej nr 304, w rejestrze pomiarowym J. Bernharda z 1823 r. jako „kościółek św. Ignacego”⁷⁹. Czy dawna szpitalna kaplica/kościół św. Barbary zmieniła w początkach XIX w. swojego patrona? Być może na jej miejscu lub w najbliższym sąsiedztwie kaplicy wystawiono nową świątynię pod wezwaniem św. Ignacego? Jak dotąd żadne z opracowań poświęconych dziejom miasta, klasztoru jasnogórskiego oraz kościoła częstochowskiego nie informowało o takim obiekcie. Wezwanie św. Ignacego nie pojawia się również w źródłach archiwalnych w odniesieniu do budynku sakralnego, pozostającego pod jurysdykcją zakonu jasnogórskiego lub parafii starożytochowskiej.

Zapis sporządzony przez J. Bernharda mógł być pomyłką, powstała np. wskutek mechanicznego zapisywania powtarzających się nazw własnych, w szczególności imion, tak licznie występujących w treści tego dokumentu. Przeinaczenia nazwisk są szczególnie często spotykane w rejestrze. Mniej prawdopodobne, aby na zmianę wezwania kaplicy wpłynął okres jej użytkowania przez protestantów.

W 1800 r. kuratorzy kościoła farnego w Starej Częstochowie relacjonowali komisarzowi M. Siemieńskiemu problemy, z którymi borykała się ówczesna parafia. Jednym z nich była sprawa przekazania ewangelikom przez pruski rząd przyszpitalnego kościoła św. Barbary: „Kościółek S-tey Barbary tu przy mieście będący odebrany iest na nabożeństwa dla Ewangelików, w którym przez lat kilkadziesiąt nabożeństwo odprawować się zwykło, y to bez najmniejszego wyroku Kościoła Parafialnego aż dotąd przemocnie trzymany jest”⁸⁰. Potwierdzają to zapisy metrykalne z tego okresu, zawierające wcześniej niespotykane rejestry zgonów ewangelików, sporządzane na osobnych kartach wklejanych do księgi. Dzięki nim („jacet ad S. Barbaram post Civitatem Fideo Evangelicae”⁸¹) wiadomo, że jeszcze na początku XIX w. cmentarz przykościelny św. Barbary służył Ewangelikom.

W 1826 r. gmina ewangelicka organizująca się na terenie Częstochowy wystąpiła do Komisji Województwa Kaliskiego o przyznanie miejsca na urządzenie zboru. Komisja zaproponowała wówczas przerobienie pustego kościółka „S-tey Barbary Szpitalnej”. W piśmie z 6 września 1826 r. stwierdzono, „że gmach jest od dawna opustoszały, a przy tym szczupły i niewygodny; koszt więc byłby duży podźwignięcia i przerobienia owegoż, a jednak Kościół, jako zbyt mały nie odpowiadałby potrzebie miejsca, gdzie liczni osiadają fabrykanci”⁸².

⁷⁶ APŁ, zesp. 1, sygn. 225, *Akta w przedmiocie opisu m. Starej Częstochowy*, s. 19.

⁷⁷ AACz, sygn. KK 146, *Akta Konsystorza Foralnego...*, s. 9v.

⁷⁸ APŁ, zesp. 1, sygn. 225, *Akta w przedmiocie opisu m. Starej Częstochowy*.

⁷⁹ Tamże, sygn. 293a, mikr. 121351, *Rekapitulacja specjalnie wyrachowanych gruntów...*, s. 23.

⁸⁰ AKMKr, sygn. APC-7, *Akta dotyczące parafii Częstochowa (Stara)*, s. 215.

⁸¹ AACz, sygn. KM 3439, fiszka między s. 140 a 141.

⁸² AGAD, zesp. 190, CWWKP, sygn. 1136, *Akta gminy ewangelicko-augsburskiego wezwania w Częstochowie*, s. 4.

W dokumentacji dotyczącej tejże sprawy zachował się interesujący szczegół, który potwierdza kłopoty zachodzące przy określaniu prawidłowego wezwania kościołka św. Barbary. Pismo Komisji Województwa Kaliskiego kierujące sprawę zboru do władz centralnych, nadmienia: „Z powodu zapowiadających się fabryk w Mieście Częstochowie, zachodzi konieczna potrzeba urządzenia tamże Systemu Kościelnego Ewangelickiego. Znajdujący się tam pusty Kościółek /:któremu Budowniczy mylnie nadał nazwisko S-go Wawrzyńca, gdyż on nosi nazwisko S-tey Barbary Szpitalney:/ zaprojektował Budowniczy Wojewódzki do zreformowania i wyrestaurowania [...]”⁸³.

Adres Autora:
mgr Amadeusz Szklarz-Habrowski
Instytut Historii PAN
Rynek Starego Miasta 29/31
00-272 Warszawa
a.szklarz-habrowski@wp.pl

THE TOPOGRAPHY OF THE HOSPITAL-POORHOUSE AT ST BARBARA'S CHURCH/
CHAPEL IN STARA CZĘSTOCHOWA AT THE TURN OF THE 19TH CENTURY

The main aim of the article is to reconstruct the topography of St Barbara's hospital-poorhouse in Stara Częstochowa at the turn of the 19th c. The data following from the documentation of geodetic and cartographic surveying made by Jan Bernhard in the 1820s have been verified and supplemented with information from registers, visitation reports and archeological research. Further valuable data were found in testaments of Częstochowa burghers, published by Dariusz Złotkowski. The article includes new findings about the topography of the hospital's buildings and land, and about organizational changes in this institution in the relevant period.

St Barbara's hospital-poorhouse was located in the northern part of Old Częstochowa, outside the high-density housing area, at the exit of the main streets towards the Kule suburb and the Warsaw and Działoszyn road. The hospital was built on a plot at Nadrzeczna Street, with the cadaster number 304, later renumbered 340. The hospital building was a rather small old-type wooden structure with a single room and a hallway, which could accommodate five people. The hospital building ceased to exist in 1809 year.

Translated by
Izabela Szymańska

Słowa kluczowe: Stara Częstochowa, szpital-przytułek św. Barbary, topografia

Key words: Stara Częstochowa, St Barbara's hospital-poorhouse, topography

⁸³ Tamże, s. 5.